

Griaustinio dievas ir su juo susijęs mitas

Nijolė LAURINKIENĖ

Perkūnas – antropomorfizuotas dievas

Sakmėse ir tikėjimuose Perkūnas – žmogaus pavidalą turintis dievas. Pirmiausia pabrėžiami tokie jo išvaizdos bruožai kaip ruda barzda, aukštas ūgis, pažymima, kad tai – senyvas, bet tvirtas vyras: *Perkūnas esąs didelis, stiprus senis su ruda barzda* (LTR 832 (28)).

Rudos spalvos barzda asocijuojasi su ugnimi. Turima duomenų, kad Perkūno plaukai vaizduojami kaip liepsnos liežuviai. Lietuvių žodinėje tradicijoje liudijama, kad ugnis galinti degti ant Perkūno galvos (LTR 832/38/). Prūsų Perkūno veidas, teigiama Simano Grunau, buvęs „lyg ugnis, o karūna iš liepsnų“ (BRMŠ 2, p. 103).

Su ugnimi susijusi Perkūno prigimtis išryškėja ir iš kitų jo išorės ypatumų bei jam priklausiusių daiktų. Perkūnas gali turėti ugninius rūbus, ugninį kalaviją (žaibą), sėdėti ugniniuose ratuose arba ant ugninio žirgo (LTR 832/5, 10, 18, 29). Jis vaizduojamas net kaip ugninis milžinas: *Perkūnas ugningo milžino lyg stulpo pavidalo* (LTR 758/2/; žr. taip pat LTR 758/1/). Ugninė Perkūno prigimtis aiškintina jo ryšiu su žaibu – viena iš dangiškosios ugnies apraiškų.

[Publikacijos pradžia – 2013 m. 3-iajame numeryje.]

Perkūno ugningą prigimtį atskleidžia ne tik jo išorės, bet ir vidiniai – būdo bruožai. Šiam personažui būdinga ūmumas, veržlumas, per kraštus besiliejanti energija. Priežodžiuose apie jį sakoma:

Smarkus kaip perkūnas (LTR 293/713/).

Dūksta kai perkūnas (LTŽ LKŽ 9, p. 833,).

Šauna kei Perkūnas (LMD I 677/141/).

Perkūno karštą būdą rodo tokia jo savybė kaip piktybės, rūstumas. Griaustinis galėjo būti suvokiamas kaip supykusio Dievo barimasis ar tiesiog jo važinėjimas po dangų. Griaudžiant tėvai mažiems vaikams sako: „Klausyk, dievulis važinėja“ arba „Dievas barasi“, arba „Vėšas tėvulis graudža“ (BsFM, p. 178). Perkūnas užsirūstina ir ant žmonių, mat jis, važinėdamas po dangų ratais, stebi, ką jie veikia. Kai supyksta, pradeda greitai važiuoti ir dundėti (BsFM, p. 177–178).

Kitais atvejais aiškinama, kad tasai Perkūno rūstumas, pyktis nukreiptas prieš velnius. Kai jis supyksta ant ko, o labiausiai ant velnių, tai pradeda padangėse akmenis svaidyti, net žarijos ritasi, kai akmenys susitrenkia (BsFM, p. 178).

Remiantis pateikta Perkūno išorės ir būdo charakteristika galima konstatuoti, kad jo vaizdinyje siekta išryškinti su perkūnija, viesulu, audra susijusius šio veikėjo ypatumus. Žaibą primena Perkūno ugniniai atributai, griaustinį – jo dardėjimas ratais, taip pat šio dievo rūstumas, pyktis. Jo dinamiškumas, smarkumas, veržlumas

kelia aliuzijas į viesulą, nesuvaldomą vėtros stichiją. Tai gi aptariamasis personažas yra įsmenintas gamtos reiškiny. Tai – personifikuota audra, ją įkūnijanti mitinė būtybė.

Perkūno ratai

Kaip buvo minėta, folklore Perkūnas neretai vaizduojamas ratis važinėjantis po dangų.

Ratai – būdingas jo atributas:

Perkūnas yra senis su dideliais ratais, važiuojąs labai akmenuotu keliu (LTR 739/2/).

Griaustinio trenksmas kyla dėl ratų dundėjimo, kuris susidaro Perkūnui važinėjant po dangų (LTR 739/2/).

Ratai gali būti ugnies, akmeniniai arba geležiniai (LTR 739/3, 20/; 2567/228/; 284/713/). Iš po ratų šoka ugnis. Taip aiškinamas žaibo atsiradimas. Žaibas – tai ir Griausmavaldžio pliaukštelėjimas botagu arba sviedimas degančio kirvio (LTR 1001/465/; LTR 759/5/).

Vežimas, kuriame sėdi Perkūnas, – dviratis (LTR 739/19/;763/4/). O į Perkūno vežimą įkinkomi keturi balti arkliai (LTR 832/37/) arba – ožiai. Būdingas jo vaizdinys - senis, pasikinkęs į dviratį ožį ir su juo važinėjantis po debesis (LTR 763/4/). Ratus gali tempti ir visas ožių pulkas – „trejos devynerios“ žilų ožių:

Anas (Perkūnas – N. L.) *važinėja pa dangų auksa ratais, katruos timpia trajas devyniales žilų ažių* (LTR 2281/13/).

Mįslėse pats Perkūnas vaizduojamas kaip ožys. Tai – viena iš zoomorfinės Griausmavaldžio raiškos formų:

Eina ožys rėkdamas, ragu dangų drėksdamas (Perkūnas ir žaibas; LTR 451/350/9/).

Bėga ožys rėkdamas, dangų ragu rėždamas, baltas ugnis leisdamas (Perkūnas; LTR 37/441/).

Ožys bliauna, gaurai dulka (Perkūnas; LTR15/25/59/).

Tai gi ožys galėjo būti Perkūno ženklu, išreiškiančiu jo ekspresyvią, dinamišką prigimtį. Jo bliovimas priminė griaustinio dundėjimą. Lietuvių mitologijoje šis gyvūnas turėjo mitinę prasmę ir neretai būdavo aukojamas dievams, tarp jų, ir Griausmavaldžiui. Su Perkūnu siejamame mitiniame pasaulyje ožys yra vienas vyraujančių vaizdinių ir gali būti laikomas šio dievo gyvuliu.

Perkūno ginklai

Karingąją Perkūno prigimtį rodo jo disponavimas ginklais. Perkūno ginklas naudojamas žaibui sukelti. Kai jis meta savo kirvį, sukelia „vilyčias“, ugnis – žaibus (LTR 759/5/; 832/135/). Žaibuoja ir Perkūnui švytruojant kalaviju (LTR 832/10/).

Perkūno ginklai – ne tik kirvis, strėlės ar kalavijas, bet ir kulkos. Pastarosios dažniausiai įsivaizduojamos akmeninės. Perkūnijos metu Griausmavaldis paprastai jas mėto į žemę, taikydamosis į velnią (BsFM, p. 180).

Perkūno kulkos dar gali būti vadinamos ir šitaip: *kaukaspeniai* (LTR 743/95/), *laumės speniai* arba *laumės papai* (LTR 832/234; 1640/128/), *velnio pirštai* (LTR 832/238, 246/), *velnio nagai* (LTR 1001/511/). Kaip nurodoma „Lietuvių kalbos žodyne“, šiais žodžiais vadinami kulkos pavidalo akmenėliai – belemnitai (LKŽ 5, p. 421, 7, p. 190; 8, p. 500). Vienas tokių akmenėlių galas susmailėjęs, kitame, storesniame gale būna įdubimas. Savo forma tie akmenėliai priminė kulka, spenį, pirštą. Gamtamoksliniu aspektu belemnitai aiškinami kaip suakmenėjusi moliuskų galvokojų griaučių liekana. Belemnitų pavadinimai liudija, kad mitiniame pasaulėvaizdyje tie akmenėliai asocijavosi su Perkūnu ir jo kulkomis, taip pat – su numanomos jo žmonos Laumės krūtimis ir galų gale – ir su šio dievo priešinku velniu.

Pasitaiko tikėjimų, kuriuose teigiama, kad Perkūno kulkos ar kirvukai esą ne iš belemnito, o iš titnago (LTR 1640/128/;1766/35/). Kaip žinoma, Lietuvoje dar iš akmens amžiaus radinių žinomi titnaginiai kirvukai ir kiti iš šios medžiagos pagaminti darbo įrankiai. Be to, titnagas iki XX a. pradžios buvo naudojamas kaip ugnies skeltuvas. Perkūno titnaginis įrankis gali būti interpretuojamas kaip priemonė dangiškajai ugniai – žaibui įžiebt. Viename tikėjime sakoma, kad žaibas ir yra titnagu įskelta ugnis: „Kai žaibuoja, tai šv. Petras stovi prie dangaus vartų ir skelia į titnagą ugnelei uždegti“ (LTR 763/16b/). Beje, senovės indų Rigvedoje dievas Indra kaip tik laikomas ugnies tarp dviejų akmenų įkūrėju (RV II 12, 3). Perkūnas taip pat buvęs ugnies įkūrėjas, ir tam galėjo būti panaudojamas jo titnaginis įrankis.

Perkūno kirvukais buvo vadinami ir panašūs į kalvio kūjį akmeniniai kirvukai, akmenys amžiaus radiniai, kurie galėjo būti aptinkami ne tik archeologų, bet ir kaimo žmonių. Sakysim, vienas valstietis, Tauragės apylinkėse suradęs tamsios spalvos dailiai nušlifuoatą kirvelį, tvirtino, kad kirvukas nukritęs ant žemės audros metu. Tikėta šio kirvuko nepaprasta galia – jis naudotas gydymui (Покровский 1899, p. 39).

Kadangi Perkūno kulka bei kirvelis laikyti dievo daiktais ir buvo siejami su viršutine – dangiškaja mitinio pasaulio sfera, jie laikyti šventais. Kaip dieviškos substancijos elementas šie daiktai darė nepaprastą poveikį. Žmogaus rastos perkūnkulkės suteikdavo jam laimės, apsaugodavo nuo velnio, raganų ir nuo griausmo trenkimo:

Perkūno kulka atnešanti žmogui ir namams laimę, apginanti nuo Perkūno trenkimo, todėl dedama ant slenksčių naujose trobose (LT 32, p. 322).

Kai kurie žmonės jas (Perkūno kulkas – N. L.) *nešiojasi kišeniui, nes, sako, velnių nuveją* (LTR 828/72/; žr. taip pat LT 32, p. 322).

Kadangi Perkūno kulkos palankiai veikdavusios žmogaus dvasinę ir fizinę būseną, jos vartotos gydymo tikslais. Nuo Perkūno kulkos (paprastai belemnito) priskustų miltelių dėdavo ant žaizdų ar šiaip skaudamų vietų, o pavirinę Perkūno kulką piene, tą skystį gerdavo (LTR 743/95/758/19/). Kaip vaistas Perkūno kulka vartota dėl fizinių traumų ir dėl psichosomatinų priežasčių kilusiems negalavimams bei ligoms gydyti: žaizdoms, sutinimams (LTR 759/19/), dedervinėms (LTR 739/33/), dantų skausmui (LTR 828/82), rožei (LTR 832/240/), navikauliui (LTR 739/33/), gyvatės įgėlimui (LTR 832/252/).

Perkūnui skirti ritualai

Vietos Perkūno garbinimui būdavo parenkamos tinkančios aukojimams ir laikytos šventomis. Paprastai jam skirti ritualai būdavo atliekami tiesiog gamtoje: giraitėje, ant kalno ar kalvos, prie ąžuolo. Šiose vietose būdavo kūrenama ugnis. Kartais aukota ir prie vandens telkinio.

Perkūno ryšį su kalnu liudija vietovardžiai. Užrašyta

nemaža kalnų, kalnelių, kalvų vardų, susijusių su žodžiu *Perkūnas*. Populiariausias iš jų – *Perkūnkalnis*. Tokių toponimų užrašyta dvylikoje Lietuvos vietų. Apie vieną tokių Perkūnkalnių yra žinoma, kad jo viršūnėje stūksojęs didelis akmuo (Jurgoniškių k., Šaukėnų vlsč., BrčNR, p.474). Vietovardžiai patvirtina ir glaudų Perkūno santykį su ąžuolu. Praėjusiam šimtmečiui Lietuvoje buvo žinoma keletas Perkūno vardu pavadintų ąžuolų. Sakysim, *Perkūnelio ąžuolas* Pasvalio r., Vytartų k., Kupiškio apylinkėje, *Perkūno ąžuolas* Plungės miesto dvaro parke. Apie vieną tų ąžuolų, irgi *Perkūno ąžuolu* pavadintą (Panevėžio aps., Kupiškio vlsč., prie Bėdos vnk.), pasakojama, kad šis medis buvęs su išpuvusiu viduriu. Šitaip jis buvo pavadintas dėl to, kad į jį buvo trenkęs Perkūnas (LTR 757/129/).

Istorijos šaltiniuose kalbama apie Perkūnui ant kalno atliekamus ritualus. Lenkų kultūros veikėjas Jonas Maleckis-Sandeckis, domėjęs prie Baltijos gyvenusių tautų religija bei papročiais, savo laiške Jurgiui Sabinui (1551 m.) rašė:

„Žemaitijoje, prie Nevėžio upės, yra kalnas, kurio viršūnėje kitados žynys saugojo amžinąją ugnį paties Perkūno (*Pargni*) garbei, o prietaringi žmonės iki šiol tebetiki jį valdant griaustinį ir audras“ (BRMŠ 2, p. 210).

Taigi ant kalno prie Nevėžio Perkūnui buvo kūrenama amžinoji ugnis. Beje, apie šventos ugnies kūrenimą šioje vietoje ant aukščiausios kalvos buvo užsiminta dar ir anksčiau – Jano Długoszo „Lenkijos istorijoje“ (XV a. antroji pusė), tik čia apie Perkūną nieko nepasakoma (BRMŠ 1, p. 580).

Apie ąžuolą kaip religiniu požiūriu reikšmingą medį galima spręsti iš Simono Grunau aprašytos prūsų Rikojoto šventovės, kuri buvo įrengta būtent medyje – ąžuole. Čia padarytose nišose stovėjo dievai Patrimpas, Perkūnas ir Patulas. Priešais ąžuolą buvo kūrenama ugnis ąžuolinėmis malkomis ir krivių krivaičio aukojama (BRMŠ 2, p. 104). Tad ąžuolas atliko dievų buveinės ir, matyt, tarpininko tarp dievų ir kulto tarnų vaidmenį (žr. BRMŠ 3, p. 240). Tad ąžuolas padėdavo žmonėms palaikyti ryšį su jų dievais, tarp kurių vienas svarbiausiųjų buvęs Perkūnas.

Matas Pretorijus, XVII a. antrojoje pusėje rašydamas apie prūsų palikuonis, ąžuolą apibūdina kaip Perkūnui priklausantį medį (BRMŠ 3, p. 248). Kaip jam papasakojo senas vyras iš Stalupėnų apylinkės, ąžuolas turįs savyje šventos ugnies. Trinant vieną į kitą sausus ąžuolinius pagaliukus galima įžiebtį ugnį. Tačiau dėl šios priežasties šis medis netinka namo slenkščiui, nes ateityje toks namas gali nukentėti nuo gaisro (BRMŠ 3, p. 248).

XVI a. rašytiniuose šaltiniuose apie prūsų dievus ir jiems skirtus ritualus kaip viena būdingų aukų išskiriamas ožys. Tarp tų dievų būdavo minimas ir Perkūnas. „Sūduvių knygelėje“ teigiama, kad aukojant prūsų dievams per vieną pirmųjų (Pergrubio) pavasario švenčių būdavo kreipiamasi ir į Perkūną, prašoma ankstyvo lietaus bei susidoroti su Pikulu (*Peckollum*), pragaro ir tamsos dievu, ir jo pavaldiniais Pokulais (*Peckolli*) (BRMŠ 2, p.145).

Lukas Davidas (XVI a.) pateikia visą Perkūnui skirtą maldą, prūsų sakomą šiam dievui:

„O tu maloningasis dieve Perkūne, mes prašome tavęs, kad tu ateitum pas mus tinkamu laiku ir reikalingo lietaus duotum, kad žolė ir javai gerai augtų ir žolė bei javai gražiai vešėtų, ir nedaryk žalos nelaukta audra, kruša, žaibu ir griausmu, tu didelę galią turintis dieve, nuvyk ir mušk Pakulą su jo tarnais bei pavaldiniais, kad jie mums ir augalams nuostolių nedarytų“ (David Lucas 1812, p.78).

Dionysius Fabricijus, savo veikale pasakodamas apie Livonijos gyventojų religiją, apeigas ir papročius (1611–1620 m.), teigia, kad Perkūnas būdavo garbinamas ant kalvelių miško tankmėje. Jam aukota juoda telyčaitė, juodas ožys ir juoda višta. Susirinkę kaimynai papjaudavę gyvulius ir paukštį, o paskui visi kartu valgydami šaukdavosi Perkūno (*Percunum*). Be to, jam skirdavo kaušą alaus: apnešę indą su alumi tris kartus aplink ugnį, tą alų į ugnį išpildavo ir maldaudavo griaustinio dievo atsiųsti lietų (BRMŠ 3, p. 572-573).

Vis dėlto griaustinio dievui būdavo aukojama ne tik gamtoje. XIII a. pabaigoje atsirado ir Perkūnui skirtas specialus kulto pastatas. Šventykla Perkūnui buvo

įrengta Vilniuje 1285 m. kunigaikščio Girmanto, Šventaragio sūnaus. Apie Vilniuje esančias pagonių šventoves, skirtas seniesiems dievams, buvo rašyta 1388 m. kovo 12 d. popiežiaus Urbono bulėje, istorikų J. Długoszo, Motiejaus Strykovskio. Išsamiau Perkūno šventykla buvo aprašyta istoriko Augustino Rotundo lotynų kalba parašytoje „Lietuvos kronikoje“ (XVI a.). Tačiau šiam veikalui pradingus buvo rastas juo pasinaudojusio ir pateikusio į vokiečių kalbą išverstų ištraukų Johanno Friedricho Rivijaus kronikos *Cronica aus einen und anderen Croniken ausgezogen and alten Geschichten ausgeschrieben* rankraštis (pradėtas rašyti 1697 m.). Čia aptiktas ir Vilniaus Perkūno šventyklos aprašymas. XX a. minėti rašytinių šaltinių duomenys buvo patvirtinti 1986 m. atliktų archeologinių kasinėjimų, atskleidusių, kad ten, kur dabar stovi Vilniaus arkikatedra, kadaise galėjo būti pagoniško kulto vieta – Perkūno šventykla.

Kaip teigiama A. Rotundo, šventykla buvusi prie seno ąžuolyno, toje vietoje, kur mažoji Vilija (Vilnelė) susilieja su didžiąja upe (Nerimi). Statinys buvo be stogo, tik aptvertas mūrine siena. Joje stovėjo medis Perkūno stabas ir laiptuotas altorius su 12 pakopų. Kiekviena pakopa buvo skirta vienam Zodiako ženklui. Kiekvieną mėnesį, tą dieną, kai saulė įžengdavo į naują ženklą, ant pakopų būdavo sudeginamas vaškinis atvaizdas, pvz. Liūto, Mergelės ir kt. Altoriaus viršuje taip pat degė ugnis. Čia būdavo deginamos gyvulių aukos. Prie įėjimo į šventyklą buvo krivių krivaičio būstas (BRMŠ 2, p. 464–466).

Šventykla gyvavo iki 1387 m. krikšto. Lietuvos krikšto metu karalius Vladislovas (Jogaila) įsakė užgesinti Vilniuje, šalies sostinėje ir širdyje, amžinąją ugnį, saugomą žynio ir nuolat kurstomą tikinčiųjų, o šventyklą ir altorių, kur jie atnašaudavo aukas, nugriauti.

Taigi Perkūno šventykla Vilniuje stovėjusi bemaž visą šimtmetį: nuo XIII a. pabaigos (1285 m.) iki XIV a. pabaigos (1387 m.). XIII amžius Lietuvai buvo reikšmingas kaip krašto vienijimo, valstybės kūrimo laikotarpis. Šventykla Perkūnui buvo įrengta jau po Lietuvos valdovo, valstybės kūrėjo Mindaugo mirties (1263 m.). XIII a. pabaigoje įsitvirtinant jaunai Lietuvos valstybei, matyt, iškilo ne tik politinio, bet ir

religinio krašto centro poreikis. Tą religinio centro vaidmenį galėjusi atlikti Perkūno šventykla. Pats dievas Perkūnas, susijęs su karine galia, tuo laikotarpiu laikytas aktualiausiu, svarbiausiu dievu.

Perkūnas – kovotojas su chtoninėmis galiomis

Perkūnas, vienas dangaus dievų, nuolat susiduria su velniu, atstovaujančiu chtoniškajai sferai ir jos galioms. Tai ne tik priešingų mitinio pasaulio polių, bet ir skirtingos prigimties jėgų konfrontacija. Daugelyje tradicijų griausmavaldis laikomas dievu tvarkdariu, karinguoju dievu, kovojantis su jam priešingo mitinio pasaulio veikėjais.

Perkūno ir velnio priešiškas aiškintinas ne vien jų skirtinga prigimtimi, bet ir kai kuriomis konkretnėmis mitiniame pasaulyje vykstančiomis peripetijomis. Pretestu kilti konfliktui tarp šių personažų galėjo būti, kaip teigiama sakmėse, velnio vagystė. Iš Perkūno pavagiami svarbiausi jo daiktai: kirvis, kulkos (LTR 763 /63/).

Perkūnas kartą miegojo, ir velnias pavogė jo kulkas, kuriomis Perkūnas svaido. Už tai Perkūnas supyko ant velnio ir jį visada muša, šaudo, kaip tik velnią pamato (LTR 1674/174/).

Kartais pasakojama, kad velnias pavagia iš Perkūno tiesiog akmenį (LTR 1032/143/) ar visą jų krūvą (LTR 1032/142/). Akmenys ar akmeniniai daiktai (akmeniniai buvo griaustinio dievo kirveliai, kulkos) – tai objektai, su kuriais Perkūnas glaudžiai siejosi ir kurių judėjimu neretai paaiškinama griaustinio priežastis. Vadinasi, iš Perkūno pavagiamas griaudėjimą, žaibavimą sukeliantis įrankis. Panašūs motyvai žinomi ir finougrių žodinėje tradicijoje, kurioje, panašiai kaip kad lietuvių tautosakoje, komentuojama griausmavaldžio priešininko vagystė: velniai pavagiantys būtent griaudimo instrumentą (*müristemise pill* Balys 1939, p. 38–40).

Neturėdamas griaudimo instrumento, Griausmavaldis negali sukelti audros ir neturi priemonės – ginklo kovoti su velniu. Juk būtent kirvuku ir kulkomis jis taikosi į savo priešininką (*Už tai Perkūnas ant velnio*

labai supyko ir dabar, kur tik pamato velnią, tuojaus jis meta kirvį, bet kirvis į velnią nepataiko (LTR 763/59/).

Griaustinio dievo kova su priešininku lietuvių sakmėse neretai vaizduojama kaip medžioklė. Pats Perkūnas – tai medžiotojas su jam būdingais atributais:

„Neužilgo žmogelis mato, ateina su muškieta ant peties rudabarzdis viras medžodamas. Vokietuk’s pamatens medintiun tik šmikšt’ ir pasislėpė in išpuvusis vidurije medin <...> Po valandėlei žmogus girdi, tik nutarškė – nutarškė, nudardėjo – trinkt, trinkt – ir medis in smulkius šipulėlius išlakstė, tik smala pasiliejo!“ (BsFM, p. 181).

Rudabarzdis vyras su šautuvu ant peties, tai yra Perkūnas, nušauna vokietuką – velnią, pasislėpusį išpuvusio medžio drevėje. Panašaus turinio sakmės apie griausmavaldį, persekiojantį savo priešininką, žinomos ir latviams, estams, rytų bei vakarų slavams. Taigi šis siužetas yra paplitęs gana plačiame Europos tautų (ne tik indoeuropiečių, bet ir finougrių kilmės) areale.

Aptariamoms lietuvių sakmėms apie Perkūno medžioklę variantuose veiksmas vyksta audros, perkūnijos metu. Mitopoetinėje plotmėje ši gamtinė situacija buvo suvokiama kaip dievo, valdančio perkūnijos stichiją, raiška, kurios viena formų – kova su požemio būtybe velniu. Sakmėse pasakojama, kad, miške bildant griaustiniui, velnias vaiposi priešais audros debesį. Čia pat bevaikštinėjantis medžiotojas, pamatęs besistaipantį velniuką, užtaiso savo ginklą ir jį nušauna (LMD I 133/152/). Velnias, besityčiojantis iš perkūnijos, vaizduojamas esantis ant akmens arba išlendantis iš medžio drevės, besislepiantis baloje, po kelmu, po velėna. Taigi velnias audros metu būna prie tų objektų, kurie atlieka mitinio pasaulio sferų tarpininko vaidmenį (akmuo, medis, ypač ažuolas), arba slepiasi tose vietose, kurios priklauso jo sferai – žemės ir požemio sričiai (baloje, po kelmu, po velėna). Žemutinis, chtoniškasis mitinio pasaulio lygmuo ir yra ta vieta, kur velnias gali lindėti kaip žemės būtybė. Perkūnas pats pareiškia velniui, kad jo, palindusio po žemės velėna, neliesi: *Aš čia tavęs nemušu. Gali čia gulėti* (LTR

804/138/; žr. taip pat LTR 4302/104/). Žemė, požemis yra velnio valdos; ten, matyt, jis ir galėtų būti saugus.

Perkūno ir velnio konfliktas gali būti išreiškiamas ir kaip jų žodinė dvikova – kaip barnis, ginčas. Jų susikirtimas ir esanti perkūnijos priežastis: *Griausmas graudžia – tai Dievas velnius muša. Dievas su velniu sporyjos* (LTR 724/70/). Perkūnas, sako, trenkia – velnius šaudo: kur velnias slapstosi, Perkūnas vis trenkia. Tai velnias su Perkūnu barės (LTR 3670/110/).

Taigi gamtoje vykstančio audros reiškinių kilmė buvo įsivaizduojama kaip opozicinių jėgų sandūra, kuri mitopoetinėje plotmėje atskleista kaip dangaus dievo Perkūno ir chtoniškųjų galių atstovo velnio kova. Šitaip atkurama kosminė tvarka.

Žemės pašventinimas ir vaisingumo skatinimas

Perkūnas, kaip buvo minėta, glaudžiai siejasi su šventybe. Jis pats folkloro tekstuose apibūdinamas kaip šventas:

Kad tave šventas Perkūnėlis! (LTR 1041/102/).

Trenk tave šventi Perkūnai! (LTR 757/36/).

Perkūno šventybę iš esmės lemia jo dieviška prigimtis, dievo statusas. Didieji, ypač su dangumi turintys ryšį dievai laikyti šventais, jų raišką ženklino šventybės proveržiai. Šventybė sietina ir su anapusybe, jos, kaip tam tikro stebuklo, didybės, nepaaiškintamos paslapties atsivėrimu šiapusiniame pasaulyje. Tai sukeldavo žmoguje ypatingą vidinį išgyvenimą, neįprastą kasdienybėje patyrimą – nuostabą ir nerimą. Mistiškos, stiprios visatos jėgos daugeliu atveju būdavo siejamos su dieviškumu, su transcendencija. Taigi griaustinio trenksmas religingo žmogaus sąmonėje asocijavosi su dievo raiška. Todėl audros metu iš namiškių reikalauta laikytis rimties:

Nesibarti, nepykti, ramiai elgtis. Rūkyti švęstom žolėm, jei labai trinksi (LTR 739/60/).

Šiaulėnų apylinkėje užėjus perkūnijai seni žmonės draudžia juoktis vaikams ir suaugusiesiems. Mat Perkūnas galys supykti ir trenkti (BrčNR, p. 475).

Be to, į švystelėjusį žaibą neleista rodyti pirštu (LTR 763/37/). Griaustiniai griaudžiant drausta vyrams,

sėdintiems troboje, būti su kepurėmis. Apie vieną tokį kepuriuotąjį pasakojama, kad jis, kaip nepagarbiai elgęsis perkūnijos atžvilgiu, buvo nutrenktas (LTR 1627/114/).

Kitoje sakmėje kalbama apie tokį atsitikimą. Viena piemenė griaudžiant ėmusi šokti palaidais plaukais, kad lietus plaukus išlytų. Vyresnieji įspėjo, kad taip nedarytų, nes juk „dangus neramus“. Tačiau mergaitė nepaklausė, šoko toliau. Tada trenkė perkūnas, nuplėšė piemeniui plaukus ir įmušė juos giliai į žemę (LTR 752/46/).

Lietuvos kaime griaustinio baimė kadaise buvo be maž visuotinė. Jei ir atsirasdavo koks nors išsišokėlis, besigiriantis, kad nebijęs griaustinio (*Aš nei velnia to griaustinia nebijau. Kan jis muon gali padaryti?* LTR 1564/35/), jis tuoj pat būdavo nutrenkiamas. Tradicinės bendruomenės iš tiesų tikėta nepaprasta perkūnijos galia, ir tai įvairiai būdavo komentuojama, siejant ją su realiais įvykusiais atsitikimais.

Trenksmo ir žaibo pašventinančią galią liudija sakmės bei tikėjimai apie perkūnijos paveiktų objektų įgytą naują kokybę. Turima omenyje visų pirma griaustinio sudaužyto medžio skeveldros. Tokios medžio nuoplaišos buvo žmonių saugomos, laikomos namuose. Mat, kilus audrai, jos apgindavusios nuo velnio (LTR 832/389/). Griaustinio trenkto medžio skeveldros buvo vartojamos liaudies medicinoje, ypač „velnio ligoms“ (nuo išgąščio, konvulsijų ir kt.) gydyti (LTR 832/388/). Panašų vaidmenį kaip kad Perkūno trenkti daiktai atlikdavo ir kai kurie kiti šio dievo atributai, tarp jų – Perkūno kulkos, tai yra akmeniniai kirvukai, apsaugantys nuo velnio, suteikiantys laimės ir vartoti gydymui (LTR 828/72/). Jie buvo branginami ir laikomi šventais (LTR 739/30/; LTR 758/18/).

Perkūnijos, jos trenksmo palaiminantis, sakralizuojantis poveikis ypač pasireiškėdavo pirmojo pavasario griaustinio metu. Iki pirmosios perkūnijos žmonės nedirbdavo žemės darbų, neganydavo gyvulių, nesimaudydavo vandens telkiniuose, nesėdėdavo ant žemės. Tik sugriaudus pirmajam griaustiniai būdavo pradėdama sėti, sodinti ir gyvuliai išleidžiami į laukus. Mat perkūnija sutranko, supurto žemę, o tai

yra svarbi žemdirbystės sąlyga. Griaustinio paliesta, pajudinta žemė įgyja potencijos, kuri laiduoja gerą derlių:

Perkūnas trenkdamas sujudina žemę, tai geriau auga javai (LTR 763/50/).

Kokiais metais daugiau griaudžia, daugiau žemę su-trinkia, geriau auga (LTR 1032/122/).

Siekiant paskatinti augalų derlingumą ir pačiam įgyti naujų jėgų pirmąkart pavasarį griaudžiant būdavo voliojamasi ant žemės:

Pirmąkart išgirdusios griaudžiant, moterys puola ant žemės ir voliojasi: kad linai derėtų – linai bus rąstu pa-risti, sulig žmogaus didumo (LTR 1041/116/).

Būdavo seniau, kai pirmą kartą užgriaudžia, tai mo-teros, kur tuo laiku buvo ir pasvoliodavo, tai, sako, ropės dera (LTR 374c/1310/).

Kai kuriuose tikėjimuose primenama, kad voliotis ant žemės pirmo griaustinio metu reikia nuogam (LMD I 635/5/, LTR 1349/49/).

Taigi, pirmasis griaustinis pavasarį reiškė žemės atnaujinimą, apvalymą, pašventinimą, o kartu ir suteiki-mą jai vaisingumo, gyvybinių galių.

Perkūnas – teisiantis dievas

Dievo kaip teisėjo samprata ypač būdinga krikščio-nybei. Žmogaus gyvenimo, jo poelgių įvertinimas mo-raliniu aspektu – vienas esminių šios religijos bruo-žų. Tačiau doros normos gyvavo ir iki krikščionybės, jų laikymosi taisyklės atsispindi ir to meto religinėse sistemose.

Perkūnas – visų pirma teisėjas savo dangiškoje sfe-roje – dangaus kūnų, įsivaizduotų kaip personifikuotų mitinių personažų, aplinkoje. Vienoje saktmėje pasa-kojama, kad tarp Saulės ir Mėnulio, Žemės tėvų, kilęs ginčas, kuris iš jų saugos dukterį. Saulė norėjo viena saugoti Žemę, bet Mėnulis nesutiko ir padavė Saulę į teismą. Nesutarimą tarp Žemės tėvų išsprendė tei-sėjas Perkūnas. Jo nuosprendžiu, Saulė Žemę saugos dieną, o Mėnulis ir jo seserys žvaigždės – naktį (LTR 4239/49/).

Liudviko Rėzos paskelbtoje dainoje „Mėnesio svod-ba“ Perkūnas nubaudžia, perdalydamas kardu, neiš-

tikimą Saulės sutuoktinį Mėnulį: *Mėnuo saulužę vedė Pirmą pavasarėlį, Saulužė anksti kėlės, Mėnužis atsi-skyrė, Mėnuo viens vaikštinėjo, Aušrinę pamylėjo, Per-kūns, didžiai supykęs, Jį kardu perdalijo. – Ko saulužės atsiskyrei, Aušrinę pamylėjai? Vien naktį vaikštinėjai?* (RD I 27). Nors, kaip manoma, daina buvo paties L. Rė-zos redaguota, tačiau toks – Perkūno, teisiančio neiš-tikimąjį Mėnulį, – motyvas galėjo egzistuoti. Tai įrodo latvių dainų „dangiškų vestuvių“ siužetas ir analogiško turinio saktmės, kuriose Perkūnas kaip tik atlieka Mė-nulio, nepastovaus jaunikio, baudėjo vaidmenį (LTDz 8194; LTT, p. 36).

Taigi Perkūnas aktyviai dalyvauja dangaus šviesulių gyvenimo peripetijose ir šioje sferoje užima įtakingo – teisiančio, moralinius sprendimus darančio veikėjo pozicijas.

Dar vienas folklorinis naratyvas, kuriame Perkūnas atlieka žmonių teisėjo vaidmenį, yra padavimas apie Čičinską. Perkūnas nubaudžia poną Čičinską už žiau-rumą, netinkamą elgesį su žmonėmis, už jo palaidą gyvenimą ir lėbavimus. Čičinskas užmušamas Perkūno Kalėdų rytą (LTR 1675/34a/). Taigi Perkūnas gali būti ne tik dangaus personažų, bet ir žmonių pasaulio teisėju.

Žmonės baudžiami Perkūno už įvairias nedorybes. Kaimo bendruomenėje ypač būdavo smerkiami vagys. Sakytiniame folklore užsimenama apie tai, kad vagį nu-trenkia Perkūnas: *Vagį perkunija negraudusi nutrenke* (JŽ, p. 813).

Neleistina vogti iš žaibo uždegtų namų. Tokį vagį taip pat baudžia Perkūnas. *Kai Perkūnas trenkia į koki trobesį, ir tam trobesiui degant jei koks nors žmogus pavogęs koki nors daiktą parsineš į namus, tai vėliau ar anksčiau vis tiek į tą trobesį trenks Perkūnas* (LTR 757/139/). Nepakantus Perkūnas ir tokioms žmonių ydoms kaip puikybė, garbės troškimas. Apie tai už-simenama smulkiojoje tautosakoje: *Kas save giria, tą perkūnas spiria* (LTR 69/441/55/). *Kas pats save giria, tą perkūnas trenkia* (LTR 3773/60/). *Kas per daug aukštai ky-la, tam Perkūnas liepia grįžt* (LMD I 257/402/).

Perkūnas nutrenkia žmogų dar ir tuomet, kai prie jo priglunda velnias. Į Perkūno grasinimą jį užmušti velnias atsako: „*Kaip tu mane muši, tai aš in žmogų li-siu*“. O Dievas sako: „*Kad aš žmogų in sau pasiimsiu. Jei*

grausmas žmogų užmuša, tai Dievas iš rozo jį pasiima – laimingas skaito“ (LTR 724/70/). Taigi žmogus, velniui prie jo prisiartinus ar į jį įlindus, užmušamas perkūnijos. Tačiau kituose tikėjimuose sakoma, kad griaustinio nutrenktas žmogus tampa laimingas ir net šventas:

Perkūno nutrenktas žmogus laikomas šventu, ščėslyvu (LTR 374/2164/).

Apie griausmo nutrenktą žmogų pasakoja, kad jis yra laimingesnis, nekaip pats numiršta (LTR 757/91/).

Matyt, Perkūno prisilietimas jo disponuojama dieviškąja ugnimi – žaibu pašventina žmogų, kaip ir kitus žaibu palytėtus objektus. Kai kuriose sakmėse pažymiama, kad griaustinio užmuštas žmogus tampa laimingas todėl, kad patenka po mirties į Perkūno dvarą, tai yra anapusinį pasaulį, kuris priklauso šiam dievui: *Perkūno nutrenktas žmogus esąs laimingas, nes jis patenka po mirties Perkūno dvaran ir visų labai gerbiamas ir mylimas* (LTR 832/481/). Kartais pasakoma, kad griaustinio paliestas žmogus einąs tiesiog į dangų:

Žmogus, užmuštas grausmo, eina dangun (LTR 840/181,18/).

Griusmā nutrenktų žmogų skaitā laimingu danguje (LTR 1032/138/).

Matyt, Perkūno dvaras buvęs danguje. Tad dangus galėjo būti ir būti pomirtiniu pasauliu, į kuri patenka tik jo nutrenktas, jo paženklintas žmogus.

Taigi Perkūnas, teisiantis, baudžiantis, atlyginantis dievas, atlieka vieną svarbiausių didiesiems dievams būdingų funkcijų – moralinio vertinimo ir atlyginimo už vienokį ar kitokį gyvenimą, poelgius – ir mitinių dangaus veikėjų, ir realiame žmonių gyvenamame pasaulyje.

* * *

Palyginti su kitais ikirikriščioniškais dievais, Perkūno vaizdinys iki šių dienų gana gerai išsilaikė tradicijoje kultūroje. Ir dabar jis tebeminimas priežodžiuose, keiksmuose, pasakojamojoje tautosakoje. Nors dažniau žodis *perkūnas* vartojamas kaip bendrinis ir paprastai suvokiamas kaip gamtos reiškiny, tačiau dar neišblėsusi yra ir jo kaip mitinio veikėjo, kaip senosios religijos vieno pagrindinių, aukščiausių dievų samprata.

SANTRUMPOS:

- BALYS, J. Griaustinis ir velnias Baltoskandijos kraštų tautosakoje. Iš: *Tautosakos darbai*, 1939, t. 6.
- BrČNR – BURAČAS, B. Perkūnas: Burtai ir prietarai. Iš: *Naujoji Romuva*, 1934, Nr. 180–1.
- BRMŠ 1–3 – Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sudarė Norbertas Vėlius, t. I: Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos - 1996; t. II: XVI amžius - 2001; t. III: XVII amžius - 2003, Vilnius.
- BsFM – BASANAVIČIUS, J. Fragmenta mithologiae: Perkunas-Velnias // *Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft*. Heidelberg, 1887. Bd. 2.
- DAVID LUCAS. *Preussische Chronik*, hrsg. Von E. Hennig. Königsberg, 1812, Bd.1.
- FRAENKEL, E. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg-Göttubgen, 1995–1965. Bd. 1–2.
- JŽ – ЮШКЕВИЧ, А. *Литовский словарь*. Rankraščio fotokopijos, esančios Lietuvių kalbos instituto Žodynų skyriuje. Karalių knyga. žr. *Šventasis Raštas*: Senasis Testamentas, vertė ir įvadus bei paaiškinimus parašė kun. Antanas Rubšys. Putnam, t.2, 1994.
- KlvK – *Lietuvizskų vardų klėtele su 15 000 vardu <...>*, surinko 1888-1894 m. ir išleido W. Kalwaitis, Tilžeje, 1910.
- LKŽ 1–20 – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1941–2002.
- LMD – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių mokslo draugijos tautosakiniai fondai.
- LT – *Lietuvių tauta*. Vilnius, 3 – 1923, 4 – 1928.
- LTdz – *Latviešu tautasdziesmas*, izlasi kārtojuši: A. Ancelāne, K. Arājs, M. Asare, R. Drīzule, V. Greble, sēj. III, 1957, Riga.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LTT – *Latviešu tautas teikas: Izcelšanās teikas*. Izlase / Sas-tādītāja un ievada autore A. Ancelāne. Riga, 1991.
- MANNHARDT, W. *Letto-Preussische Götterlehre*, Riga, 1936 (Magazin der Lettisch-Literarischen Gesellschaft 21.).
- RD – RĒZA, L. *Lietuvių liaudies dainos*. Vilnius, 1958, I t.
- RV – Ригведа. Издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. Москва, 1989.
- SLT – Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: Priežodžiai, par-tarlės, mįslės. Paruošė J. Lebedys. Vilnius, 1956.
- Покровский Ф. В. *Археологическая карта Ковенской губернии*. Вильна, 1899.